

Hegedűs Rita

Köszöntő a magyar–német békés egymásra hatás jegyében

Az évfordulók alkalmat adnak a visszatekintésre, az összegzésre, bizonyos perspektívaváltásra: az emlékezés mélyrétegeiből új megvilágításban kerülnek elő az elfeledettnek hitt epizódok. Egészen biztos vagyok benne, ha nem érkezünk volna el Szűcs Tibor kollégánk, barátunk, „harcostársunk” hosszú és termékeny életpályájának összegzéséhez, soha nem tettem volna fel magamnak a kérdést: hol is ismerkedtünk meg, kedves Tibor? Mivel a Veled, a te Juditoddal és egészben véve a pécsi tanszékkal való kapcsolatom örökkévalónak tűnik: emberi és szakmai értelemben tekintve egyaránt nyugvópont, szíves fogadtatás és elfogadás; ugyanakkor kihívás, nyitás egymás kutatásainak, eredményeinek megismerésére, a közös gondolkodásra. Az önzetlen szakmai lelkesedés tette lehetővé, hogy azon a lektori meghallgatáson, valamikor réges-régen, még a múlt évezredben, nem riválisként tekintettünk egymásra. A kíváncsiság, az elfogadás, az emberség dominált, ami – talán nem túlzás ezt állítani –, az évtizedek során barátságga változott.

A következő esszé-jellegű írásom ennek az elfogadásnak, megértésnek a jegyében született: a magyar–német összehasonlító nyelvészeti kutatás konfrontatív vonala helyett inkább a *komparatív* – kevésbé nyelvtörténeti, inkább tipológiai – kapcsolattörténeti vonalat választottam. A kulcskérdés, amely egyben hipotézis is: mi az oka annak, hogy a genetikai különbségek ellenére viszonylag egyszerű az átjárás a német és magyar között?

Érintett témáim a következők:

1. Magyar–német kapcsolatok a szókincs tükrében;
2. Szemelvények a magyar–német nyelvoktatás történetéből;
3. Szerkezeti-tipológiai hasonlóságok kognitív megközelítésből; kitérő a szórendre
4. és a vonzatokra.

1. Magyar–német kapcsolatok a szókincs tükrében

„Ariadné fonalát”, melyet többször felveszek, egy szintén pécsi kötődésű professzor, Thienemann Tivadar adta a kezembe: az ő nagyívű tanulmánya az, amely az elsők között, kellő mélységben, a kulturális háttér bevonásával elemzi a közös szókincs alakulását. Végül az ő könyve helyezi kognitív keretbe a szerkezeti hasonlóságok magyarázatát.

A közös szókincs kutatásának első, valóban átfogó műve (Thienemann 1922) először a berlini *Ungarische Jahrbücher* 2. kötetében jelent meg. A később önálló füzetként is kiadott tanulmány érdeme, hogy a Fiala grammatikus iskola előretörésével szemben – jobban mondva azt integrálva – a történeti összehasonlító nyelvészeti szempontokon kívül alkalmazta a szociolingvisztika módszereit is. Nagy hangsúlyt fektetett a magyar–német kultúrtörténeti összefüggésekre, a vizsgálandó anyagot ennek figyelembevételével osztályozta. Ez a feldolgozási mód a mai, szűkre szabott óraszámú nyelvoktatás számára rendkívül hasznos megoldásokat rejt: a szóalakok hasonlósága nem pusztán megkönnyíti az elsajátítást, hanem a tanárnak lehetőséget ad arra, hogy becsempésszen az óráiba némi történelmi-kultúrtörténeti ismeretet is.

A tanulmány bevezető része forrásként szolgál a két nyelv korai összevető szakirodalmának tanulmányozásához is.

A lexikában fellelhető erőteljes német hatások vizsgálatában Horváth Mária (1978) szintén a Thienemann-féle szemléletet alkalmazta. Vizsgálatát a 17. századra korlátozta, a szócikkekben Thienemannénál nagyobb szerepet kaptak a kultúrtörténeti magyarázatok. Fontos

lépés, hogy az adott szót mindig szövegösszefüggésbe helyezve jelenítette meg. A két szótörténeti tanulmányt összevetve megállapítható, hogy Thienemann kidolgozott egy átfogó, alak-tani kiindulású módszertant, melyet Horváth szövegösszefüggésbe helyezve elmélyített, finomított.

A németek magyartanításában ma is fontos, hogy főleg a kezdeti szakaszban kiemeljük, látszólag akár túl is dimenzionáljuk a hasonlóságokat: ezzel biztos talajra tesszük a tanulót, enyhítjük a szerkezeti különbségekből adódó kezdeti félelmeket. A nyilvánvaló hasonlóságok közé sorolhatók a tükörfordítások, a mindkét irányú kölcsönzések, esetleg egy harmadik nyelvből való átvételek – a magyar és a német viszonylatában ez a latin. Viszont továbbra is megmaradnak a két nyelv eltérő struktúrájából adódó nehézségek, melyek leküzdése állandó kihívás. Úgy tűnik, tanár elődeink könnyedén vették ezt az akadályt, olyannyira, hogy a mai napig meríthetünk a tapasztalataikból.

2. Szemelvények a magyar–német nyelvoktatás történetéből

Már a 18. századtól kezdve megfigyelhető, hogy az akkori „tankönyvpiaccon” túlsúlyban voltak a németajkúak számára készített nyelvtanok, nyelvkönyvek – e két kategória csak lassan különült el egymástól. Ez részben magyarázható a hungarus-tudat megerősödésével, amely érezhetően megérintette a nagyszámú németajkú lakosságot. A fokozatosan kialakuló polgári réteg nem tévesztette szem elől a német kultúra, oktatás áramlatait sem. A korabeli német nyelvészet, az ottani nyelvoktatás modernsége erőteljesen hatott a magyarországi nyelvmes-terekre. A megjelenő művek sokasága elképesztő – különösen, ha összevetjük a mai nehézkes könyvkiadási gyakorlattal. Meg sem kísérelm a teljesség látszatát kelteni, inkább néhány érdekes tendenciát ragadok ki.

A magyar szórend különlegessége, az ún. „szabad szórend” fogalma mint feltűnő sajátosság hamar felkeltette a német és latin grammatikákon edzett szerzők figyelmét. 1985-ben írt doktori disszertációmban (Hegedűs 1985) annak az útnak egyes állomásait igyekeztem dokumentálni, amelynek során az igencsak rövid, alapvetően két részből, *convenientia* és *rectio* álló szintaxisokban áttevődött a súly a kommunikáció vezérelte szórend tendenciáinak egyre alaposabb leírására. Az igekötő helyváltoztatása volt az a sarkalatos pont, amely elsőként felkeltette a szigorú szabályokhoz ragaszkodó nyelvtudósok figyelmét. Kezdetben rendhagyó jelenségként regisztrálták, illetve valamely egyéb funkcióhoz: *tagadás*, *kérdés* kötötték a szerzők az igekötő sajátos viselkedését (l. Farkas János 1771). A szabályostól való eltérés kérdéseket vet fel: egyrészt arra ösztönzi a tudós elmét, hogy felülvizsgálja a szabály helyességét, másrészt pedig feltárja a jelenség magyarázatául szolgáló szempontrendszert. Az egyes szerzők pontról pontra, példaszerűen végigjárták az egyes stációkat, egymás felismeréseit fűzték tovább. Épp ezért nehéz megállapítani, ki volt az az úttörő, aki először fogalmazta meg a mondatfűzés kommunikáció vezérelte szabályát. Az biztos, hogy a Humboldt által nem éppen dicsért Márton József már a 19. század első éveiben szakít az igekötő helyváltoztatásának rendhagyó jelenségként való kezelésétől (PUS).

A németek számára készült nyelvtanok, nyelvkönyvek száma a század végéhez közeledve egyre sokasodott. Mindegyikben központi helyet foglalt el a szórend. Az állandó összevetést megkívánó tanítási gyakorlat alapján egyre pontosabban körvonalazódott az elmélet, s már csak egy zseniális polihisztorra, Brassai Sámuelre volt szükség, hogy mindezek alapján – kiegészítve saját nyelvtanári tapasztalatával – megteremtse a magyar nyelv leírásához kiválóan alkalmazható funkcionális szemlélet alapjait.

3. Szerkezeti-típológiai hasonlóságok kognitív megközelítésből: szórend

Vajon miért éppen a szórend kérdését emeltem ki a német–magyar nyelvészeti/ nyelvpedagógiai összevetésből? Félretéve a témához kapcsolódó „személyes vonzalmamat” – mely MID-tanári pályafutásom korai szakaszában eufemisztikusan megfogalmazva is inkább ambivalensnek volt mondható –, leszögezhető, hogy a magyarban nem működnek a pusztán mondatgrammatikai keretben leírható szórendi szabályok. Miközben a német nyelvtanítás ezekkel operál: az *egyenes és fordított*, valamint a *mellékmondati (KATI)* szórend készség-szintű ismerete nélkül még a küszöbszintű vizsgán sem állja meg a helyét egy nyelvtanuló. Hogyan vethető össze e két különböző sajátosság, hol van a találkozási pont?

A német–magyar összehasonlítás konkrét kérdésétől egy közbevetés erejéig eltávolodva érdekes szemléletváltásnak lehetünk tanúi. A szintaxis fókuszba kerülésének formális szakasza – azaz az ötvenes évektől datálható generatív szemlélete – láthatóan túl van a csúcspontján, nyitott kérdéseinek megválaszolásához más megközelítésre volt/van szükség. Az elmúlt évezred utolsó évtizedeiben lassú irányváltás figyelhető meg: a formális, lehetőleg algoritmusokkal operáló szabályrendszerek különösen a szórend kapcsán bizonyultak elégtelennek: az európai nyelvek közül a renitens magyar alkalmazkodott legkevésbé a konfigurációs nyelvekre megállapított szabályokhoz. Az angolszász hegemoniájú nyelvészet egyszer csak felfigyelt az egyébként már réges-régen, elsőként Brassai által megfogalmazott nyelvi összefüggésre. Eszerint nem minden nyelv engedelmeskedik a grammatikai esetek által meghatározott sorrendi kötöttségeknek; egy nyelv morfológiai gazdagsága és szórendjének kommunikatív-pragmatikai variabilitása között szoros összefüggés van. A szegényes morfológiájú, izoláló típusú nyelvek a mondatrészek hierarchiáját csak a szórenden keresztül tudják kifejezésre juttatni, míg a szintaktikai szerepeket külön-külön morfológiai eszközökkel megkülönböztető nyelvekben a szórend a beszélő szándékát jelöli. A magyar tipikusan nem-konfigurációs nyelv, az esetjelölő végződések sokasága egyértelművé teszi a mondatrészi funkciót. Így tehát a szórendi változatokkal kifejezhetők a kommunikációs szándék legkülönbözőbb árnyalatai is.

Mi a helyzet a németben, hogyan feleltethető meg egymásnak a szórendi kötöttség különböző foka?

Legelőször Eisenberg 1984-es nyelvtanában találkoztam először a váratlan kijelentéssel, mely szerint a német szórend viszonylag szabad. A *viszonylagosság* pontosítására irányuló törekvések fokozatosan haladtak a Brassai-értelemben vett szórend-meghatározás felé. A korábbi Duden-kiadások kezdetben egy kalap alá veszik a szintagmán belüli szórendet és a mondatrészek sorrendjét. Az 1990-es évek második felére sikerül annyira kiszabadulni az angolra szabott „kormányzás és kötés” hatása alól, hogy a figyelem a kommunikáció, elsősorban a beszélő szándéka felé fordult. Amint világossá vált, hogy a szövegösszefüggés nélküli (*kontextfrei*) szórendvizsgálat nem ad kielégítő magyarázatot, körvonalazódott a német mondat részeinek mozgathatósága, ennek lehetséges mértéke.

Van-e tipológiai hasonlóság a német és magyar mondat szórendje között? Ha igen, melyek ezek, szerepet játszik-e benne a két nyelv hosszú kulturális kapcsolata? Valószínű, hogy a köszöntő kereteit bőven szétfeszítené egy történeti szociolingvisztikai indíttatású szórendi összevetés, amely – ahhoz, hogy hitelesnek legyen tekinthető – rengeteg energiával hatalmas adtahalmazt megvizsgálva sem jutna tökéletesen megbízható eredményre, hisz épp a szóbeli közlések feljegyzése terén mutatkoznak a legnagyobb hiányosságok. Az viszont könnyen belátható, hogy a magyar szókinccs alapvető irányítója az emfázis: az emfatikus elem a magyarban fókusz pozícióba kerül, s a ragozott igei predikátummal együtt a mondat magját képezi. A németben ez a mag nem mozgatható ugyanilyen mértékben, de az ún. *Zweitstellung* lehetővé teszi, hogy kiemelt helyre kerüljön:

*Es gibt in Budapest ungestörten Sonnenschein von Tagesbeginn bis zum Nachmittag.
In Budapest gibt es ungestörten Sonnenschein von Tagesbeginn bis zum Nachmittag.
Von Tagesbeginn bis zum Nachmittag gibt es in Budapest ungestörten Sonnenschein.
Ungestörten Sonnenschein gibt es in Budapest von Tagesbeginn bis zum Nachmittag.*

Eljátszhatunk a kérdéssel: vajon a két nyelv párhuzamos kulturális fejlődése, vagy éppen a mondatrészek viszonylagos jelöltsége okozza-e a német nyelv szórendi variálhatóságát? Az első a szociokulturális magyarázat, a második beleillik a strukturális paradigmába. Viszont elég csak egy lépéssel tovább gondolni: az azonos gyökerű angol és német egyaránt keresztülment egy hosszú egyszerűsödési folyamaton. Ennek során az előbbi izolálóvá vált, így szükségszerűen megmerevedett: nem maradt más eszköze a szintaktikai funkció jelölésére, mint a szórend. A német ezzel szemben többet megőrzött hajdani gazdag morfológiai rendszeréből. A magyarázatot itt is érdemes a társadalmi-gazdasági környezetben keresnünk: az angol gyarmatbirodalom, a világkereskedelemben betöltött szerep mindenképpen a leegyszerűsödést támasztja alá, mivel így lényegesen megkönnyíti a *lingua franca* szerepet. A Habsburg Birodalom más utat választott: igyekezett a németet ráerőltetni a monarchia országaira, ennek fejében élő bizonyítékául szolgált a szubsztrátum elméletnek: bizonyos tendenciákat, elemeket átvett az időlegesen meghódított nyelvekből.

4. Szerkezeti-tipológiai hasonlóságok kognitív megközelítésből: vonzatok

Bonyolultabb a helyzet a vonzatok esetében. A vonzat – *rectio* – a korai grammatikák *convenientia* részével együtt alkotta a szintaxis fejezetét. Az igei vonzatok – ugyanúgy, mint a mondatrész kijelölése – a németben tiszta, illetve prepozíciós esetekkel, a magyarban ennek megfelelően határozói esetekkel történik. Történetileg számos esetben nem pusztán érintkezéssel, átvétellel magyarázható a hasonlóság, hanem ténylegesen visszavezethető a leképezésre. Így nyernek értelmet a kivételnek számító helyviszonyok: *auf dem Bahnhof, auf der Post – pályaudvaron, postán* –, hisz a szó keletkezésekor valóban nem zárt térről volt szó. Ezzel szemben ténylegesen a percepció különbségét tükrözi az *im Regal, im zweiten Obergeschoß*: a magyar ezekben az esetekben felületként kezeli az adott tárgyat: *polcon, emeleten*. Külön ki kell emelni az *an* esetében a vertikális–horizontális szemlélet különbségét: a magyarban csak két felület érintkezése számít, a németben fontos, hogy a felületek vízszintesen (*auf*) vagy függőlegesen takarják-e egymást.

A mondatrészek/szabadhatározók esetében fennálló különbségek koncentráltan jelennek meg az igei vonzatok esetében. A magyar igei vonzatok feldolgozása leggyakrabban összevető módszertani szempontok szerint történik. A szótárak, vonzatlisták az elsajátíthatóság érdekében formai – általában grammatikai alapú – csoportosítás alapján épülnek fel, ezek a (tan)anyagok nem törekszenek mélyebb összefüggések feltárására. Fontos kiemelni, hogy az iskolai magyar nyelv tanításában maga a *vonzat* fogalom alig jelenik meg, a diákok érdeklődésük először az első idegen nyelv tanulásakor találkoznak vele.

A gyakorlati nyelvtanulásban talán elegendő szolgálatot tesz egy-egy összevető vonzatgyűjtemény, de az idegen/második nyelv vagy éppen a forrásnyelv megismeréséhez *tertium comparationis* híján szükség lehet a nyelvhasználat tendenciáinak feltérképezésére. A feltérképezés kiindulhat a hibaelemzésből: a hibák gyakran szinte maguktól rendeződnek típusokba. A következő néhány példa alátámasztja Juhász¹ megállapítását, mely szerint a legerősebben ott lép fel interferencia, ahol a két struktúra csak kis eltérést mutat – tehát ez a leggyakrabban hibaforrás:

¹ A 70-es években Juhász János állította a magyar–német összevetés középpontjába a vonzat problémáját. Eredményei nem befolyásolták kellően a magyar nyelvet érintő vonzatkutatást, megmaradtak az összevetés területén (vö. Juhász 1970).

treffen + Akk. sich mit jemanden treffen begegnen + Dat	találkozik valakivel
warten auf + Akk. erwarten + Akk.	vár valakit/valakire
lachen auf/über	(ki)nevet valamit/valamin
ähnlich sein + Dat	hasonlít valakire
folgen + Dat.	követ valakit
Angst haben, sich fürchten vor + Dat.	fél valamitől

és felsorolhatjuk akár az összes *an*-t vonzó igét – l. feljebb

Már a fenti néhány példából is látszik, hogy a magyar és német perspektíva, a metaforizáció útja nagyon sok hasonlóságot mutat, ellensúlyozva, illetve kiegészítve a genetikai eltéréseket. Viszont épp a részleges hasonlóság miatt mindez nagymértékben megnehezíti a vonzatok pontos előhívását.

A vonzatok megértéséhez és kompetenciaszintű elsajátításához feltétlenül közelebb vihet a Thienemann-féle megközelítés (Thass-Thienemann 2016, Simoncsics 2018): egy nyelv, egy adott kultúrkör által kialakított és tudattalanul alkalmazott szimbólumok feltárása, az új fogalmak és összefüggések megnevezésére kialakult metaforikus út feltárása Ariadné fonalaként támogatja az idegen nyelv megtanulását.

5. Összegzés

Saussure óta a nyelvtudomány fő vonalában a struktúra vizsgálata áll, deklaráltan erre épül a nyelvoktatás. Az oly gyakran használt „szabályos” és „kivételes” megjelölés leegyszerűsíti, de egyúttal ki is üresíti a magyarázatokat, elzárja az utat nyelv szimbolikus természetéből fakadó tulajdonságok felismerése előtt. Pedig pontosan e szimbólumok alapján válik érthetővé, logikusan levezethetővé az adott nyelv(ek) struktúrája is. Az összevetésben, majd ennek alkalmazásában, a tanításban ezzel egyidejűleg, fokozatokban kell kezelni ezeket a tényezőket: az általános emberi konceptualizáción, a genetikai összefüggéseken, a szociokulturális közösségen nyugvó hasonlóságokat, illetve a nyelvspecifikus különbségeket. Humboldt óta kézenfekvőnek tekintjük a nyelvek közötti konceptualizációs különbségeket, de egyúttal a hasonlóságot is, mely eredetileg legfontosabb tárgya volt a nyelvtudománynak.

Az utóbbi évtizedek „kognitív forradalma” erőteljesen érezteti hatását az elmélet területén, de csak lassan szivároog le a gyakorlatba, azaz a tanításba. Öröndetes, hogy a magyar mint idegen nyelv tanítása ebben élen jár.

„Egy nyelv nyelvtani szerkezetei ugyanúgy szimbolikus jelentések hordozói, mint a szavak, de a szintaktikai szerkezetek pszichológiai értelmezése még gyerekcipőben jár” (Thass-Thienemann 2016: 53). Meglátásom szerint ez a Humboldt-nál megkezdett, Thienemann által megújított módszer jelöli ki az utat a német–magyar összevetésben, ez a motorja a sikeres nyelvtanításnak, ez a szemlélet hidalja át a szakadékot a grammatikaközpontú és a kommunikatív nyelvoktatás között.

Kedves Tibor, se a köszöntő, se a jókívánság nem szimbolikus: kívánok szép, nyugodt, kiegyensúlyozott éveket, jó egészséget!

Irodalom

- Eisenberg, Peter 1994. *Grundriß der deutschen Grammatik*. 3. Metzler, Stuttgart.
- Farkas János 1771. *Ungarische Grammatik, oder ausführliche Unterweisung, wodurch man die Ungarische Sprache in ihrer Vollkommenheit zu lesen, schreiben, und reden, in Kuerze begreifen kann*. Bécs.
- Hegedűs Rita 1985. *A szórend tanításának néhány kérdése a magyar mint idegen nyelv tükrében*. ELTE Bölcsészdoktori értekezés. Budapest.
- Horváth Mária 1978. *Német elemek a 17. század német nyelvében*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Juhász János 1970. *Probleme der Interferenz*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Márton József 1810. *Versuch einer ausführlichen praktischen ungarischen Sprachlehre für Deutsche, nebst dazu gehörigen CLXVIII Aufgaben und Uebungsstücken so wie auch zwei ungarischen Lesebüchern mit einem Wörterbuche*. Bécs.
- Simoncsics Péter 2018. Die „zwei Namen und zwei Leben“ des Theodor Thienemann in Übersetzungsereignisse: Kultur, Wissenschaft, Geschichte. *100 Jahre Hungarologie in Berlin*. 185–203.
- Thienemann Tivadar 1922. Die deutschen Lehnwörter der ungarischen Sprache. *Ungarische Jahrbücher*. 85–109.
- Thass-Thienemann, Theodore 2016. *A nyelv interpretációja I. A nyelv szimbolikus jelentése*. Tinta Kiadó, Budapest. (Eredeti kiadás: 1968. *The Interpretation of Language I: Understanding the Symbolic Meaning of Language*. New York, Jason Aronson Inc.)

Hegedűs, Rita

Comments on Hungarian–German comparative research with special emphasis on word order and valency

This paper focuses on the typological and sociocultural aspects of Hungarian–German comparative linguistics. The key question is the following: Why is there a relatively easy transition between German and Hungarian despite the genetic differences between the two languages?

The paper focuses on the following topics:

1. Hungarian–German relations in terms of vocabulary;
2. Excerpts from the history of Hungarian–German language teaching;
3. Structural-typological similarities from a cognitive point of view.